

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN ANISINA

Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken'in 5 Haziran 1974'teki ölümü üzerine İstanbul Radyosu yukardaki adı taşıyan özel bir program hazırlamıştı. Bir belge niteliği taşıyan bu programda yer alan konuşmaları ses bandlarından sayfalarımıza aktarırken sosyoloji tarihimiz üzerinde çalışacaklara küçük bir yardımda bulunacağımızı düşünüyoruz.

Katılanlar :

**H. V. Eralp — C. Tanyol — C. O. Tütengil — S. K. Yetkin —
B. Anıl**

— Yetmiş yılı aşan ömrü boyunca yetmiş yakın basılı eseri, sayısız çalışmaları ile Türk düşüncesinin temel taşlarından olmuş Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken'i geçen hafta kaybettik sayın dinleyiciler. Şimdi onu, önce öğrencisi, sonra yakın dostlarından Prof. Halil Vehbi Eralp'tan dinliyelim.

● *Prof. Halil Vehbi Eralp*

Ne acıdır ki daha dün denecek kadar kısa bir zaman önce aramızda gezip dolaşan hocam ve dostum için «rahmetli» sözünü kullanmam gerekiyor. Evet, rahmetli Hilmi Ziya Ülken 1926-27 ders yılında İstanbul Lisesinde felsefe hocamdı. Bu derslere, önce Hasan-Âli Yücel ile başlamıştık. O sırada Millî Eğitim Bakanlığı ülkeyi, Fransa'daki akademi bölümlerini andıran maarif emeliklerine ayırmış, her birinin başına birer maarif emini tayin etmişti. İşte Hasan-Âli Yücel, İstanbul Maarif Eminliği Müfettişi olmuş, İstanbul Erkek Lisesinden ayrılmıştı. Kendisi bir yıl önce, onuncu sınıfta bize psikoloji okutmuştu. Hocamızı seviyorduk, gidişine çok üzül-müştük. Ama Hilmi Ziya Ülken, kısa zamanda bize kendisini sevdirmekte gecikmedi.

O sıralarda çok genç, ancak 25 yaşındaydı. Özellikle bilgisinin genişliğine hayran olmuştuk. Şahsen benim felsefeyi seçmemde, bu hocanın büyük etkisi olmuştur. Liseyi bitirdikten sonra eski hocamla münasebetlerim devam etti. Bizi sık sık evine çağırırdı. Biyoloji hocası olan eşi Hatice Ülken'i, yeni doğan kızı Gülseren'i böylece tanımış olduk.

1933 Üniversite Reformunda her ikimiz de İstanbul Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümünde görev aldık. Böylece öğretmen - öğrenci bağlantısına daha yakın ve daha sıkı meslek arkadaşlığı ve dostluk bağlantısı eklenmiş oldu. Bu dostluk, hocanın ölümüne kadar hiçbir kesintiye uğramadan sürdü.

Hilmi Ziya Ülken, bir karıncayı incitmeyecek kadar iyi bir insan olduğu gibi, bir karınca kadar da çalışkandı. Durmadan okur ve yazardı. Çok kolay ve çok çabuk yazıyordu. Yayınlarının sayısı pek çoktur ve bunlar çeşitlidir. Bu kadar çok okuyan, çok çalışan Hilmi Ziya Ülken'in sağlığı hiç de yerinde değildi. Bir gün, bana söylediklerini tam hatırlıyorsam, altı yaşında astım hastalığına tutulmuştu ve bu hastalığın nöbetleri ömrünün sonuna kadar onun yakasını bırakmadı. Bu şiddetli nöbetlerin birinde yanında bulunuyordum. Göğsünü bana göstererek «dinle» dedi. Göğsünden derin bir kuyuya atılmış taşların çıkardığı seslere benzer sesler geliyordu. Bazı günler kendisini, yüzünün çizgileri uzamış, çökmüş, gözleri kanlı, bitkin bir halde görürdük. Astım nöbetleri onu sabaha kadar uyutmamıştı.

İşte Hilmi Ziya Ülken yazılarını, eserlerini bu koşullar içinde yazmış, çalışmalarını bu elverişsiz yaşayış içinde sürdürmüştür.

Hilmi Ziya Ülken bir felsefeci olarak yetişmemişti. O zamanki adı «Mülkiye» olan «Siyasal Bilgiler Fakültesi»ni bitirmişti. Felsefeyi sadece sevdiği ve merak ettiği için öğrenmiş, bu alanda kendi kendini yetiştirmiştir. Birçok arkadaşları gibi Hilmi Ziya Ülken lisede iken, kendisine tarih okutan hocası Emin Âli Çavlı'nın derin etkisi altında kalmıştı. Öyle sanıyorum ki Emin Âli Çavlı, tarih derslerini, bunlara felsefi bir çeşni karıştırarak okutur ve özellikle tarihin metodu üzerinde uzun uzun dururdu. Benim kendisini tanıdığım zaman epeyce yaşlanmıştı ve Afganistan'daki görevinden dönerken Hindistan'da yakalandığı uyku hastalığının iz-

lerini yüzünde taşıyordu. Sık sık tekrarladığı aykırı bazı sözlerle dikkati kendi üzerine çekerti. Örneğin, «Ben ömrümde on sayfa tarih bulana rastlamadım» derdi, yahut da «Şimdi Aristo gelse, Sorbonne'da kürsüye çıkar, Sorbonne hocalarına, «Nerede Kalmıştık?» diye sorarak derse devam eder» gibi sözler söylerdi. Emin Âli Çavlı, büyük ölçüde, Auguste Comte'un pozitivizm felsefesini benimsemiş gibiydi. Matema-tiği ve tarihi birer ayrı bilim saymaktan çok, bilimlerin iki metodu olarak kabul ederdi ki, bu görüşü savunmak pekâlâ mümkündür.

Hilmi Ziya Ülken'in bana anlattığına göre, kendisi Emin Âli Çavlı'nın etkisiyle, tarihte metod üzerinde çalışmaya başlamış, buradan mantığa, oradan da felsefeye geçmişti. Bunun yanında, uzun yıllar sosyoloji okutmuş, sosyoloji alanında, pek çok şeyler yazmıştır. Ama kendisini sosyologdan çok filozof sayardı. Hilmi Ziya Ülken, yurdumuzda felsefe araştırmalarını canlandırmak için, yalnız başına veya başkalarıyla bir arada, pek çok çalışmalar yapmıştır. 1928 yıllarında felsefeciler arasında iktisatçı diye tanınan Mehmet Servet ile beraber «*Felsefe ve İctimaiyat Mecmuası*»nı çıkarmış, bu mecmuanın patronajı altında yapılan toplantılarda önemli bir rol oynamıştı. Bu çalışmalara felsefeciler dışında Kerim Erim gibi matematikçiler, İlhami Cıvaoğlu gibi fizikçiler de katılırlardı. Bundan sonra Hilmi Ziya Ülken'in tek başına «*Felsefe Yıllığı*»nı yayınladığını, buraya makaleler yazdığını biliyoruz. Memleketimizde, devrimci memleketlerdeki felsefe öğrenimlerini anlatan bibliyografya yazılarından hemen hemen hepsi onun kaleminden çıkmıştır.

Hilmi Ziya Ülken'in kafa yapısını kısaca belirtmek istersek şöyle diyebiliriz sanırım:

Onun düşüncesi, analizden çok senteze yönelmişti. İnce ayrıntıların, özel problemlerin çözümünden çok, sistemler peşindeydi. Donmuşluk haline gelen bir eriyiğe atılan bir bil-lur tanesinin, o eriyikteki bütün billurları şekillendirmesi gibi, okuduğu bir kitap karşısında, yeni ortaya çıkan bir akım karşısında bütün bilgileri, adeta kendiliğinden bir sistem halinde toplar, verirdi. Kısa sayılabilecek aralıklarla bir çok görüşlere katılması, çeşitli akımlara bağlanması, ancak böylece açıklanabilir sanırım. Hocamın aziz hatırası karşısında sevgi ve saygıyla eğiliyorum.

— Hilmi Ziya Ülken'in Türk düşünce tarihindeki yeri ve değeri nedir? Bu sorunun cevabını Prof. Dr. Cahit Tanyol'dan dinleyelim.

● *Prof. Dr. Cahit Tanyol*

Hilmi Ziya Ülken, sosyolojinin, felsefenin ve sanatın ana sorunlarıyla meşguldü. Düşünce denizinin yüzeyinde değil, dibinde dolaşırdı. Düşünce alanında, Kant'ın Alman felsefesinde oynadığı role benzer eleştirici bir rol oynamıştı. Onun gibi sistematik değildi ve olamazdı da. Çünkü, arkasında derin ve büyük bir felsefe geleneği yoktu. Bir şair, bir ressam, bir müzisyen, bir tarihçi onun adına şanslı idi. Çünkü ülkemizde bütün bu görevlerin bir geleneği vardı. Felsefi düşüncelerin önünde ve arkasında bir boşluk bulunuyordu. Türk düşüncesi bir felsefe geleneğinden yoksundu. İslâm düşüncesi, fıkıh, kelâm ve tasavvuf gibi üç ana disiplinde kilitlenmişti.

Hilmi Ziya Ülken'in İslâm Felsefesine yönelmesinde, kendisine yerli bir temel arama kaygısı vardı ve fakat İslâm Felsefesi Batı'da gelişen çağdaş felsefi düşünceden apayrı temellere oturuyordu. Büyük dehâlarını vermiş ve son sözünü söylemişti. Fakat biz, onun bu kaygısından, kendi kültürümüzün temellerini öğrenmek bakımından faydalandık.

Hilmi Ziya Ülken, çok genç yaşta iken, 1933'lerde iki cilt halinde «*Türk Tefekkür Tarihi*» adlı eserini yazdı. Bu araştırması, «*İslâm Düşüncesi*» yapıtıyla son buldu. Biz, bugün, Hilmi Ziya Ülken sayesinde, sistemli bir biçimde, kendi kültür dünyamızın ve felsefe yapımızın ana çizgilerini görebiliyoruz.

Hilmi Ziya'da felsefi düşüncenin ağırlığı, sosyal felsefeye dayanır. Bu onu, sosyolojiye sürükler ve böylece sosyoloji çalışmalarının ağırlık merkezi olur. Sosyolojinin mutlaka felsefi bir temele dayanması gerektiği fikrini her zaman savunmuştur. Bir sosyal doktrinin savunucusu ve bağimcısı olmaktan çok doktrinlerin arasında ortak doğruları bulmak ister. Hegel'in yanında Marx'a, Marx'ın yanında Durkheim'a yer verir. Ona göre, hiç bir sosyoloji sistemi, gerçeği tam olarak yansıtamaz, bir yerde gerçek dışına düşer.

Özgür ve serazat bir zekâsı vardı. Belli doktrinlerin içinde, kendisini tutuklu gibi hissediyordu. Bu onu, telifçilik yani doktrinler arasında uzlaştırmaya götürdü. Telifçiliğin çıkmaz bir sokak olduğunu biliyordu, ve bu çelişkiden, sosyal doktrinlerin ve sosyolojinin temeline felsefeyi oturtmak suretiyle sıyrılmak istedi. Çıkış yolunu değerler felsefesinde buldu.

Hilmi Ziya Ülken, değerler felsefesinin ülkemizde hem kurucusu ve hem de bu felsefeye katkıda bulunan büyük bir düşünür ve bir filozoftur. Ve fakat, değerlerin alabildiğine çözüldüğü ve dağıldığı ve yerildiği bir fikir ortamı içinde, onun bu coşkun filozof tavrı, öğrenci olayları arasında dağılıp gitti.

Hilmi Ziya, sosyoloji alanında, kendisinden önceki kuşaktan devraldığı iki düşünürle karşı karşıya idi. Bunlardan biri Ziya Gökalp, diğeri Sabahattin Bey'di. Bunlar, çöken bir imparatorluğun çocuklarıydı. Devleti kurtarmak için Batı'dan bir takım reçeteler arıyorlardı. Birisi Durkheim'a, birisi de Le Play Okuluna sarıldı. Hilmi Ziya Ülken, 1900'lerde doğan kuşağın çocuğuydu. İmparatorluk, onun çocuk omuzlarında çökmüştü. Milli Mücadele olmuş, Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştu. Ona düşen vazife, çöken devleti kurtarmak değil, doğan genç Cumhuriyet'i yaşatmaktı. O, artık Batı'dan reçete aramıyordu. Cumhuriyet'in temellerine harç koymak, taş koymak zorunda idi. Ülkemizde hiç kimse, onun kadar bu görevi yapmakla övünemez. Türkiye'de düşünce kendi kaynaklarına döndüğü zaman, Hilmi Ziya'nın koymuş olduğu bu düşünce taşlarına basmadan geçemez ve basmak zorundadır.

— Felsefeden coğrafyaya, resimden edebiyata kadar çok çeşitli konularla uğraşmış, birbirinden çok farklı alanlarda emek harcamış, eser vermiş bir insandır, Hilmi Ziya Ülken. Ama insanı asıl şaşırtan, onun, bütün bu dağınık gibi görünen uğraşı ve çabalarında, daima birleştirici ve sentezci olabilmesidir. Şimdi onun bu yönünü, Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil'den dinleyelim.

● *Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil*

Bir öğrencisi olarak kendisini yakından tanımak olanağımı bulduğum hocam Hilmi Ziya Ülken'in özellikleri arasın-

da şunlar sayılabilir: Bir çalışkanlık örneği olan Hilmi Ziya Ülken, yaşamı boyunca, evrene açılan bir fikir adamı olarak görünür. Kelimenin gerçek anlamında Batılı bir yaşayış, öğrencilik yıllarımızda hoca olarak tanıdığımız, daha sonra hocamız, arkadaşımız olarak izlediğimiz Hilmi Ziya Ülken'in belirgin yanlarından biridir. Gerçeği arama aşkı ve çok yönlü bir bakış açısı, eserlerinin ortak nitelikleri arasındadır. Bu arada dikkati çeken en önemli yanının, antinomiler üzerine köprüler kurmak isteyen, büyük sentezlere varmaya çalışan çabası olduğu söylenebilir.

Fert ve cemiyet, ruh ve madde, idealizm ve materyalizm, Şark ve Garp, teori ve pratik, özgürlük ve eşitlik gibi birbirleriyle bağdaştırılması gerçekten güç zıtlıkları birleştirecek bir terkibe varmak, onun hayatını dolduran başlıca çabası olmuştur.

Gerçi kendisi zıtları uzlaştırmak yolu ile sorunların çözümlenemeyeceğini «*Telifçiliğin Tenakuzları*» adını taşıyan kitabında ortaya koymuştu. Onun yapmak istediği, bir uzlaşma değil, bir sentezdi ve bu bakımdan da, ömür boyunca vardığı bir takım sentezler, yeni bir takım sentezlere başlangıç olmuştur. 1936 yılında yayınladığı «*20. Asır Filozofları*»nın önsözünde fikri gelişmesini şu çizgilerle ortaya koyar: «Bu kitap, adeta müellifin fikri hayatının bir tarihçesi olduğu için, orada sırasıyla meyledilen ve tesiri altında kalınan cereyanlar verilecektir. Bu noktadan, kitabın istikameti, metafizikten müsbet ilimlere, idealizmden materyalizme doğrudur.».

Gerçekten, «*20. Asır Filozofları*»nda yer alan konular ve bunların gelişmesi, Hilmi Ziya Ülken'in de belirlediği gibi, kendisinin fikri gelişmesine koşut bir durumu ortaya koyuyor. Gene aynı kitabın önsözünde, kendisinin de bütün nesli gibi Ziya Gökalp'tan ilham alarak başladığını, yola çıktığını, fakat sonradan içtimaî felsefeyi bir ilim ve tabiat felsefesine bağlamak ihtiyacını duyduğunu belirler. Sosyal hadiseye bakışında da ikili bakış açısı ve sosyal hadisenin karşıt iki karakteri egemendir. Ona göre içtimaî hadise, aynı zamanda hem manevî, hem maddidir. Bu çift karakter, cemiyet bütünü'nün iki manzarası gibi alınmalıdır. Böylece, Hilmi Ziya Ülken'in kitaplarına yüzeysel bir yaklaşımla eğilenler, çoğu kere onun bu çift karakterli ve gerçeği bütünüyle

kavramaya eğilimli çalışmasını, bazı noktalardan kusurlu bulmuşlardır. Fakat Hilmi Ziya Ülken'deki gerçeği arama aşkı, onu, tek yönlü olmaktan sürekli olarak kurtarmaya çalışan sentezlere doğru itmiştir. Gerçi, öldüğü zaman, dilediği senteze bütünüyle vardığını söylemek, sanırım ki biraz güçtür; her halde henüz hazırlamakta olduğu bir takım kitapları ile dilediği bir senteze varma amacını taşımakta idi.

Türkiye'de büyük sosyal gelişmeler olurken, Hilmi Ziya Ülken'in Atatürk Devrimi, Türkiye'deki uyanış ve gelişmeler karşısında, sessiz ve hareketsiz kalacağını sanmak, mümkün değildir. Kendisi, Türk Devrimini, bir Rönesans olayı olarak ele alıyordu ve Türkiye'de meydana gelen uyanışı, ulusal bir uyanış saymaktaydı. Gençlik yıllarında ilgi duyduğu bir takım görüşlerin, daha sonraki yıllarda yanlışlığını anlamış ve bunları eleştirmekten geri kalmamıştı. Durumunu böylece belirleyen Hilmi Ziya Ülken, Atatürk örneğinin bütün Doğu ülkeleri için önemli bir örnek olduğu görüşündeydi ve şöyle söylüyordu bir yazısında: «Herşeyden önce, bir medeniyete ait derin bir anlayış, onun saf bir taklitçisi olmakla yetinmemek lâzımdır. İslâm dünyasının milletleri, ciddi bir yetiştirme ve olgunlaşma için çalışmalıdırlar. Bu entegral anlayışa ulaşmak için, Atatürk'ün yolunu takip etmelidirler».

Görüldüğü gibi, Hilmi Ziya Ülken, Doğu'nun, Doğu ülkelerinin, İslâm dünyasının kalkınmasını, Batılılaşmakta aramakta, bunun için de bütüncü bir anlayışa ulaşmayı zorunlu görmektedir. Gösterdiği örnek ise, Atatürk'ün yoludur.

— Profesör Hilmi Ziya Ülken'in Atatürk ve Türk Devrimi konusundaki görüş ve düşüncelerinin değişik kanı ve fikir sahipleri tarafından zaman zaman farklı biçimlerle ele alındığı olur. Acaba o, Hilmi Ziya Ülken, bu konuda nasıl düşünüyordu?

● *Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil*

Atatürk Devriminin çok önemli saydığı ve özellikle, Müslüman ülkeler için de üzerinde durulmasını salık verdiği bir görüş, layiklik ilkesidir. Bir kitaba yazdığı önsözde Hilmi Ziya Ülken, konuyu şu şekilde ortaya koyuyor:

«Türkiye'nin son yarım asırda geçirdiği buhranlı ve sarıntılı tarihinin en mühim hadisesi, tereddütsüz diyebiliriz ki layikliğın ilânıdır. Çünkü bu başarılı teşebbüs, teokratik ve çökmüş bir Ortaçağ İmparatorluğu yerine, modern bir devletin doğuşu, skolastik zihniyet yerine modern zihniyetin kabulü, Türkiye'nin kalkınması ve çağdaş bir cemiyet olması için atılan en mühim adım demektir. Atatürk'ün İstiklâl Savaşında, istilâcı bir dünyaya karşı sömürge olma tehlikesinde olan bir dünyayı müdafaa etmesi, nasıl yalnız Türkiye'nin kurtuluşu olarak değil, bütün Şark'ın kurtuluşu olarak sembol vazife ve değerini taşımakta ise, Atatürk İnkılablarının en mühim noktalarından biri olan layikliğın kabulü de, yeni devlet, kanun ve hayat anlayışının bütün Şark'a yayılması ve Şark'ı uyandırması bakımından bir sembol ve davet gibi görülmesi lâzım gelir».

Görülüyor ki Hilmi Ziya Ülken, Cumhuriyet döneminin gelişmelerini ilgi ile izlemekle kalmamış, çok dikkate değer yorumlarla bu olayın evrensel yanına dikkatimizi çekmiştir.

— Hilmi Ziya Ülken'i yakından tanıyanlardan biri hiç kuşkusuz özellikle Ankara'daki yıllarında birlikte oldukları Prof. Dr. Suut Kemal Yetkin'dir. Kendisini dinliyoruz:

● *Prof. Dr. Suut Kemal Yetkin*

Düşündükçe hatırıma ansiklopedistler geliyor. Çünkü bu yola onu iteleleyen de doymak bilmeyen merakı, tecessüsü ve herşeyi öğrenmek tutkusu idi. Paradoks gibi gelir ama, diyebilirim ki okuduğundan çok yazmıştır. Tabii bu kadar adını bile, sayısını hatırlıyamadığımız eserleri arasında çok başarılı olanları, fire verenleri de vardır. Ben üç sene İstanbul Üniversitesinde doçent bulunduktan sonra, Ankara'ya kendi arzulla gittim ve Ankara Üniversitesinde kariyerimi devam ettirdim. Evvelâ İlahiyat Fakültesinde İslâm Sanatları profesörü idim. Sonra, yeni kurulan Eğitim Fakültesine ve Hacettepe'ye geçtim. İşte İlahiyat Fakültesinde bulunduğum sıralarda İstanbul'dan bu fakülteye naklini istedi ve bu arzusu yerine getirildi. Onunla asıl yakın temasım bu Ankara yıllarında olmuştur. Sağlığının pek iyi olmaması nedeniyle her zaman derslerini aksatmadan sürdürmüş ve İstanbul'dan Ankara'ya gelip gitmiştir. Çünkü İstanbul'dan ayrılıp

Ankara'ya büsbütün yerleşmek isteği yoktu. Bunlar elbette sıhhati için iyi bir şey değildi. Fakat İstanbul tutkusu vardı aynı zamanda. Bunun yanında tutkuları çeşitliydi. Onun için öğrenciler karşısında ders vermek doyulamıyan bir haz verirdi ona. Gençlerle temas etmek onu adeta gençleştirirdi. Onunla uzun sohbetlerimiz vardır, bu Ankara yıllarında. Ne yazık ki son iki yıl onunla hemen hemen bir iki rastlantı bir yana bırakılırsa oturup konuşamadım. Yalnız biliyordum ki emekliye ayrılması onun için büyük bir üzüntü kaynağı olmuştur. Çünkü emekliye ayrılan insan da meraklı bir hoca olursa, fakat öğrenciyle teması kalktığı için bu bakımdan üzülmüştür. Bulunduğu, her zaman gittiği yerlerde, oturup kalktığımız yerlerde görür gibi oluyordum. Hatta vefatını bir iki gün sonra haber aldım. O zaman bile çok canlı olarak kafamda hissettim onu. Beni asıl üzen bir şey var ve onu söylemeden geçemeyeceğim. Ben Sanat Eleştirmenleri Cemiyeti Başkanım ve bu sıfatla arkadaşlarımla birlikte bir dergi çıkarmak istedim. Adı da Sanat-Edebiyat olacaktı, üç aylık bir dergi. Ondan evvelâ yazı istemek geldi, fakat kendi kendime dedim ki, şu derginin ilk sayısını ona göndereyim, görsün, ikinci sayıya bir yazı hazırlasın. Çünkü o, yazı yazacağı bir dergiyi önceden görmek, okumak itiyadındaydı. Ne yazık ki ne bu dergiyi gönderebildim, ne kendisinden bu yazıyı isteyebildim. Çıksaydı dergide, onun son mesajı gibi bir şey olacaktı. Bu da bana hayli üzüntü verdi.

— Profesör Hilmi Ziya Ülken'in pek çok eseri olduğuna daha önce de değinmiştik. Bu eserlerin basımı ve yayını sırasında yayıncılarla da çok çeşitli ilişkileri olduğu muhakkaktır. Editör Burhan Anıl onu bize bu yönüyle tanıtıyor.

● *Editör Burhan Anıl*

Hilmi Ziya Ülken'in yayınlarda titizliği onun uluslararası çalışmalardaki titizliği kadar önemlidir. Çalışma hayatında en fazla onu yazar ve okur olarak gördüm. Evine gittiğim zaman bir elinde çatal yemek yerken, bir elinde kitap okurken gördüm. Bu bir safha idi, yemeği bırakıp bir yandan da yazmış olduğuna çok kere şahit oldum.

Bir kez bana yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: «Kitapların lütfen birinci, ikinci tashihlerini sen yap. Yalnız sana inanıyorum.

Burada dinlenmek fırsatı bulmak çok az. Günde 12 saat çalışıyorum. Bilirsin ki torunum Tuğrul'u çok severim. Lütfen bana bu fırsatı verirsen Tuğrul'u ve karımı gezdirmek fırsatını bulabilirim». İşte, bu mektuptan sonra, kendisine yazdığım mektubu ve gönderdiğim kitapları tashih edip gönderdiği zaman bana teşekkür etmeyi kat'iyyen unutmamıştı. Yazdığı mektuplarda daima «kardeşim» deyimini kullanır, en nazik kelimeleri yerinde kullanır ve hiç bir zaman emreden bir havaya girmezdi. Emreden havaya girdiği bir nokta vardı: Kitaplarında yapılan hataları kat'iyyen affetmezdi. Dünya milletleri ile olan ilişkilerinde çok hassastı. Bilhassa Türkiye'nin geleceği ile ilgili araştırmalara büyük kıymet veriyordu. Atatürk'e sonsuz bir hayranlığı vardı. Türkiye'deki devrimleri incelerken, bilhassa layiklikle ilgili konularda «*Atatürk ve Din*» kitabının önsözünde bunu büyük bir heyecanla belirtmiştir. Hurafeye ve buna benzer olaylara kat'iyyen tahammülü yoktu.

— Sayın dinleyiciler, Ordinaryüs Profesör Hilmi Ziya Ülken'e ayırdığımız program burada sona erdi. Profesör Halil Vehbi Eralp'a, Profesör Doktor Cahit Tanyol'a, Profesör Doktor Cavit Orhan Tütengil'e, Profesör Doktor Suut Kemal Yetkin'e, ve Editör Burhan Anıl'a teşekkür ederiz.